

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑՈՒ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՅԹԸ

Յայտնի է, որ Ստեփանոս Սալմաստեցին Արեւելեան Հայաստանի մելիքների յանձնարարական նամակներով, որոնք ուղղուած էին Հռոմի պապին եւ Արեւմուտքի մի քանի քրիստոնեայ պետութիւններին, անցնում է Եւրոպա՝ Հայաստանի ազատագրման համար օժանդակութիւն ապահովելու յոյսով: Այդ կարծիքին է նաեւ Պետրովիչը¹: Մեր տարակարծութիւնը նրա հետ՝ ըստ երեւոյթին կայանում է իր նպատակների իրագործման համար Սալմաստեցու ձեռք առած միջոցների դնահատման մէջ:

Սալմաստեցին գիւանադիտական բանակցութիւնների մէջ էր մտնում Հռոմի եւ Եւրոպական կաթոլիկ իշխանութիւնների հետ եւ հասկանալի է, որ, եթէ նրանցից օգնութիւն էր խնդրում, ինքն էլ պիտի արամադրութիւն ցոյց տար ինչ որ բանով ու Հափով փոխադարձութիւն անելու կամ խոստանալու, եւ դա՝ մի եկեղեցու գերագոյն պետի համար չէր կարող լինել այլ բան, քան զիջումներ անել կամ խոստանալ՝ կրօնական հարցերի բնազուտում:

Եւ, ահա, մենք տեսնում ենք, որ գիւանադիտական այդպիսի հաշիւներով է, որ Սալմաստեցին 1548/1549 թուականներին յանկարծ յայտնուում է Հռոմում՝ ցնցող ապուրրութիւն գործելով այդ միջավայրում:

Յայտնի մտաւորական Պ. Պ. Գ. Արեւիկոսը գրում է, որ հայոց կաթողիկոս Ստեփանոսը «Հռոմ եկաւ 1548 թուականին եւ հպատակութիւն յայտնեց Պօղոս Գ պապին ու իր դաւանութիւնը տուեց համաձայն այն դաւանանքի, որը սահմանուած էր Փլորենտեան ժողովում՝ Եւդինիոս Դ-ի ժամանակ»²: Իսկ վատիկանեան գիւանի մի վաւերագրի համաձայն՝ 1549 թ. օգոստոսի 21-ին տեղի ունեցած կարգինաւական նիստում (Consistorium) խօսուում է այն մասին, թէ վերջերս Հռոմ էր ժամանել մի հայ պատրիարք՝ արամադրութիւն ցոյց տալով «Նաղանդութիւն յայտնել Նորին Սրբութեանը եւ Հռոմէական Ս. Եկեղեցուն, խնդրելով, որ ժողովրդի կողմից իր անձի որպէս հայոց պատրիարք կատարուած ընտրութիւնը հաստատուի Նորին Սրբութեան կողմից» եւ թէ երեք կարգինաւների յանձնարարուում է ուսումնասիրել այս հարցը՝ «խորհելու համար, թէ ի՞նչ կոյ անելու եւ Նորին Սրբութեանը տեղեկացնելու»³:

Միամտութիւն կը լինէր, սակայն, կարծել, թէ հայոց ազգային եկեղեցու դիտապետ Ստեփանոս Սալմաստեցին մինչեւ հեռուոր Հռոմ հասնելու յոգնութիւնը յանձն էր առել պարզապէս նրա համար, որ կամաւորապէս Լատինական Եկեղեցուն նուիրաբերէր իր դարաւոր անկախ եկեղեցին, եւ ընդունէր նրա դահակալի հպատակութիւնը: Եթէ նա խօսում էր այդպիսի՝ տարապայմանօրէն խոշոր զոհողութեան մասին, այն էլ մի ամբողջ ժողովրդի անունից, դա չէր լինի առանց ակնկալութիւնների եւ առանց երկկողմանի ու հաւասար պայմանների: Եթէ մենք ընդունում ենք, որ Սալմաստեցու այս ուղևորութեան շարժառիթը հայկական հարցն էր, ինչպէս ընդունում է եւ Պետրովիչը, եւ նա պաշտօն ունէր այդ մասին բանակցութիւններ կատարելու Հռոմում, ապա միաժամանակ պիտի ընդունենք, որ նմանօրինակ բանակցութիւնները միակողմանի պայմաններով չէ, որ կարող էին կատարուել Բաղաքական ու գիւանադիտական աշխարհում բանակցութիւնները աննպատակ, հետեւաբար՝ ձրի, չեն լինում երբեք: Կողմերը առաւել կամ նուազ Հափով պահանջներ են ներկայացնում եւ իւրաքանչիւր կողմ աշխատում է նուազագոյն զիջման փոխարէն

1 ՊՍ էջ 11 եւ շար.:

2 Steph.-Evod. Assemanus, «Bibliothecae Mediceae Laurentianae et Palatinae codicum mms. orientium catalogus», Florentiae, 1742, p. 60.

3 Archivum Secretum Vaticanum, Acla Consistorialia incipientia ab anno 1537, tempore Pontificatus s. m. Pauli Papae III, per totum annum 1550, sub Iulio Papa III, p. 1035, 1042-1043. տես Օ. Raynaldus, «Annales ecclesiastici», Lucae, 1755, ad annum 1549, № 35. Հմտ. ՊՍ էջ 17. PChA p. 91.

ձևաքմերի մեծ մասը համապատասխանում է 1990-ական թվականների փոփոխությանը, որը հանգեցրեց Երևանի քաղաքի և Երևանի մարզի միջև տարբերության հաստատմանը:

Ստեփանոս Սալմաստեցին, իր Հռոմ հասնելու օրուանից, չլացուցիչ յայտաբարութիւններ էր արել՝ պապին հնազանդուելու և Հայ Եկեղեցին լատինականին ենթարկելու իմաստով։ Բայց նմանօրինակ դարձերը լսկ յայտարարութիւններով չէ, որ լինում են։ Այդ յայտարարութիւնների իրացման ճանապարհի վրայ կային երկու ուրոյն հանգրուաններ։ Առաջինն այն էր, սր բանակցող կաթողիկոսը ինքն անձամբ համաձայնութեան եղրեր գտնէր լատինական Եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ։ Իսկ երկրորդն այն էր, որ նա, իր երկիրը վերադառնալով, իր զխաւորած եկեղեցու հաւանութիւնն ու համաձայնութիւնը ապահովէր Հռոմում իր կատարած բանակցութիւնների արդիւնքների հիման վրայ։

Այս հաշուով՝ Հոսմում Սալմաստեցու կատարած բանակցութիւնները դեռ կրում էին նախնական ու պայմանական, եւ բոլոր դէպքերում՝ անհատական, բնոյթ։ Այդ բանակցութիւնների համար էական նշանակութիւն ունեցող կէտերից մէկը պապի հանդէպ նրա անձնական հպատակութեան (ապագայի առումով) արտայայտութիւնն էր, որ նա կարող էր կատարել նոյնիսկ առանց իր եկեղեցու պաշտօնական հաւանութեան, եւ նա կատարել էր այդ, որպէսզի բացուէր բանակցութիւնների դուռը։ Այդպիսի նշանակութիւն ունեցող կէտերից մէկն էր նաեւ դաւանական հարցը եւ հայոց կաթողիկոսը կարող էր դրանում եւս չզգալ որեւէ կաշկանդաւածութիւն, քանի որ դաւանականի էութիւնը հիմնականում ամփոփուած էր երկու եկեղեցիներում՝ ընդունուած Նիկիական հանգանակի սահմաններում. իսկ երկու բնութեան վարդապետութեան հարցում, որին այնքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս Հոսմում, Սալմաստեցին կարող էր անայլապօրէն յայտարարել, թէ Հայ եկեղեցին արդէն միշտ էլ դաւանում էր Քրիստոսի մէջ «անխառն եւ անշփոթ միացմամբ» երկու բնութիւն⁴։ Սալմաստեցին իր այս յայտարարութիւններով Հայ եկեղեցու համար պարտադիր յանձնառութիւններ չէր ստեղծում. բայց դրանք, ի հարկէ, լատինական կողմի համար ունէին առաջնակարգ նշանակութիւն եւ վատիկանը, բանակցութիւնների այսպիսի սկզբնաւորութեամբ բաւարարուած, իր կողմից առաջին քայլն էր անում հայկական կողմի պահանջներին ընդառաջելու ուղղութեամբ։ Յաւիտս Գ պապը 1550 թ. ապրիլ 25 թուազրուած յանձնարարական երկու նամակներ է յանձնում Սալմաստեցուն, նամակներ՝ ուղղուած Գերմանիայի Կարոլուս ե կայսրին եւ Լեհաստանի Սիգիսմունդ Բ Ազոստոս թագաւորին. այդ երկու նամակներում, որոնք նոյն բովանդակութեամբ Բ Ազոստոս թագաւորին. այդ երկու նամակներում, որոնք կաթողիկոսի խնդրանք⁵։ էին, պապը նրանց յանձնարարում էր լսել հայոց կաթողիկոսի խնդրանքն հանգրուան էր

(կյաքանք, սակայն, բանակցութիւնների համար առաջիկա հանգրուանը
կազմում:

կազմում:

Երկրորդ հանգրուանի համար դռները բաց էին թողնուած Սալմաստեցու կողմից: Վերջինս, Հոռմում պապի առջեւ իր յարգաւիր խոնարհումը ըստ պատշաճի կատարելուց եւ երկու եկեղեցիների դաւանական նոյնութեան կամ ձայնակցութեան մասին հաւաստիք տալուց յետոյ, մնացածը թողնում էր առկախ: Բնացածի մասին

4 Այս մասին տեսնել մեր յոդուածը՝ Ներքէս Շնորհալին եւ Արմատ Հաւատոյ ժողովա-
ծունէն, Էջմիածին, 1973, № 12, էջ 84-85:

ծուռ, էլմիածին, 1973, № 12, էջ 84-85:
 Բեն. Հերբեստը, որ շատ մոտիկից է ծանօթ եղել լեհաստանի հայերին և նրանց կրթ-
 նական ըմբռնումներին, 1566 թուականին գրում էր, թէ նրանց քահանաների հետ ունեցած
 խոսակցություններին չկարողացան հասկանալ ուրիշ բան, քան այն, որ հայերը, թէև տար-
 րեր ձեռով, մեղ հետ դառնում են նայն հաւատը, ւսկըջապէս տեսանք նրանց հաւատոյ
 դաւանութիւնը և նրանում չպատահելիք որեւէ բան, որը լինէր նուազ ուղիղ. հաւատի
 կողմից հայերը միաբան են մեղ հետ և իրենց իսկ ընդունում են այդ (տես B. Herbest
 1566, 4-8, նմամ. PChA p. 148-149):

*Wypisanie drogi», MLUR, vol. 5, p. 4-8. Հմմտ. PChA p. 148-149):

5 Archivum Secretum Vaticanum, Minutae Breves
900 49 21. PChA p. 93 e 108 (L'Espresso 1992).

կարելի կը լինէր խօսել միայն այն ժամանակ, երբ իրական յոյսեր կ'երեւային հայկական հարցի համար, Գերմանիայի եւ Լեհաստանի այցելութիւններէն յետոյ, եւ, իրօք, Հռոմում Սալմաստեցիին ձեռնպահ է մնում Հայ Եկեղեցու անուշով զիջումներ անելու կէտում: Նրանից պահանջուել էր ջուր խառնել պատարագի բաժակի մէջ, բայց նա վաղաժամ էր համարել այդ պահանջը՝ ասելով, թէ այդ հարցը պատկանում է բանակցութիւնների հետագայ հանգրուանին: «Եւ որովհետեւ, — գրում է Արեւի. նոսր, — նա պատարագի խորհրդի մէջ ջուր չէր խառնում գինու հետ, համաձայն. ունեց, որ ինչպէս ինքը, այնպէս եւ իրեն ենթակայ 27 եպիսկոպոսները հետագայում գինու հետ ջուր կը խառնեն՝ ըստ սովորութեան Հռոմէական Եկեղեցու»⁶: Արեւի. նոսր յետոյ աւելացնում է. «Բաղձաթիւ եւ ծանր եղան մեր միջև վիճարանութիւնները՝ կրօնական հարցերի շուրջ» (plura fuerunt et gravia, quae de religione inter nos disseruimus)⁷: Այս խօսքերի թարգմանութեան հարցում մենք հետեւում ենք Հ. Մ. Չամչեանին, որը ճիշտ է⁸: Պետրովիչը յարմար է համարել՝ մեղմել Արեւի. նոսր այս խօսքերի իմաստը եւ այդ նպատակով, մերժելով Չամչեանի թարգմանութիւնը, ինքը թարգմանել է այսպէս. «Բաղձաթիւ եւ լուրջ եղան մեր խօսակցութիւնները կրօնքի վերաբերեալ հարցերու շուրջ»⁹:

Այս բոլորն ասում են, որ Հռոմում Սալմաստեցիին հանդէս էր եկել ո՛չ որպէս անվերապահ եւ միակողմանի զիջումներով ընթացող բանագնաց: Մեզ թուում է, սակայն, որ Պետրովիչը վերոյիշեալ փաստերից իր հանած եզրակացութիւններով համաձայն չէ մեզ հետ: Նա հենց սկզբում ընդունել է, որ Հայաստանի անկախութիւնը վերականգնելու ծրագիրն է, որ Սալմաստեցին տարել էր դէպի Եւրոպա, բայց իրերի ընթացքի գնահատման մէջ մոռանում է այդ հիմնականը եւ իր ամբողջ փաստարկուններն ուղղում է այն նպատակին, որ ապացուցի, թէ նա, Սալմաստեցին, անկեղծօրէն եւ անվերապահօրէն անձնատուր էր եղել Հռոմի աթոռին եւ ցմահ անձնուիրաբար ծառայել նրա պահանջներին ու շահերին: Պետրովիչն իր ընդհանուր եզրակացութիւնների մէջ ասում է, որ Սալմաստեցին «հետեւելով իր փառապանծ նախորդների հետքերուն՝ մեծ բարեպաշտութեան եւ կաթողիկէ ոգիի նշաններ ու վաւերագրիւններ տուաւ մինչ հոս կը գտնուէր», ինչպէս կ'ըսէր Յուլիոս Գ պապը¹⁰: Ըստ մեզ՝ ամէն հասկացողութիւն յարաբերական է: «Կաթողիկէ (ընդհանրական) ոգիի նշաններ ու վաւերագրիւններ (ապացոյցներ)» տալը Հայաստանեայց Եկեղեցու պետի ցուցաբերած քրիստոնէական սիրոյ եւ համերաշխութեան ոգին էր, քրիստոնէական ըմբռնումների ընդհանրութեան ոգու անկեղծ արտայայտութիւնն էր: Իսկ սրանից դուրս արդեօք դեռ ի՞նչ կարող էր հասկանալ Պետրովիչը. անպայման ու միայն հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն: Բայց Պետրովիչը դեռ աւելացնում է հետեւեալը. «Ստեփանոս Ե. եռանդուն կաթողիկէ մը ըլլալու փաստը տուաւ Հռոմի չրջա. նակէն դուրսն ալ, այն է Լեհաստանի հայոց առջեւ»¹¹. Իսկ այս խօսքն էլ ակնարկութիւն է Լուսինում ուղարկւող յունադաւան երկու երեսանների հետ կապուած մի պատմութեան, բայց այդ էլ, դարձեալ, ուրիշ հարց է. ոչ թէ հասկացողութիւնների յարաբերականութեան հարց, այլ սոսկ թիրիմացութիւն, եթէ չենք ուզում ասել՝ պատմական փաստերի կամաւոր աղաւաղում:

6 S.-E. Assemanus, p. 60.

7 Ibidem.

8 Հ. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 518:

9 ՊՍՍ էջ 16 եւ 28:

10 Անդ, էջ 108:

11 Անդ:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԳԱՒԱՆՆԵՐԻ ՄԿՐՏՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պետրովիչը, Սալմաստեցու եռանդուն հռոմէական լինելուն որպէս ապացոյց, առջ է բերում մի տեղեկութիւն, որի համաձայն նա, Սալմաստեցին, 1551 թուականին ուկրաինացի յունադաւաններից խլել էր երկու տղայ՝ որպէս թէ «կաթողիկէ դաւանանքի դարձնելու նպատակով»¹²։ Այս տեղեկութեան համար Պետրովիչը որպէս աղբիւր է ցոյց տալիս «Լուովի դատական վճիռների ժողովածու»-ի Ժ հատորը¹³ եւ նրա հեղինակութիւնն ամրապնդելու համար վկայակոչում է նաեւ մեր օրերի մի ուսումնասիրութիւն¹⁴, որի աղբիւրը, սակայն, հենց նոյն «Լուովի դատական վճիռների ժողովածու»-ի նոյն Ժ հատորն է, ուրեմն՝ անարժէք։

Իր տարօրինակութեամբ անխուսափելիօրէն թերահաւատութիւն ներշնչող այս տեղեկութիւնը մեզ մղեց լծուելու՝ ցոյց տրուող աղբիւրների ստուգման աշխատանքին, որից եւ պարզուեց, որ «Լուովի դատական վճիռների ժողովածու»-ի Ժ հատորում վճիռների բնագրեր չեն հրատարակուել, այլ միայն վաւերագրերի ցուցակները լինելէն լեզուով՝ նրանց բովանդակութիւնը յայտնող համառօտ տեղեկութիւններով։ Հատորի 60-րդ էջի վրայ գտնուում է ցուցակի № 906 նկարագրութիւնը, որը վերաբերում է երկու տղաների խնդիրը շօշափող վաւերագրին։ Այս այդ նկարագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը։

«906. Կրակովում, 19 մայիսի 1551 թ., լեհաց թագաւոր Սիգիսմոնդ Աւգոստոսը՝ Լուովի հայոց պատրիարք Ստեփանոսին, որպէսզի նա իրենց մօ՛րը վերադարձնի յունադաւան այն երկու տղաներին, որ նա խլել էր կաթողիկէ դաւանանքին դարձնելու համար»։

Այս ծանօթագրութեան վերջում նշուում է, որ նկարագրուող անտիպ վաւերագիրը, որը լատիներէն է, գտնուում է Լուովի Բեռնարդինեան կոչուած դիւանատան (Archivum Bernardinum) Լուովեան ամրոցի դիւանում (Archivum Castri Leopoliensis), հատոր 328, էջ 666-667։

Ուրեմն՝ այս վաւերագիրը Սիգիսմոնդ Բ Աւգոստոսի մի նամակն է, գրուած 1551 թուականի մայիսի 19-ին, նամակ, որով նա Սալմաստեցուն յանձնարարում է յունադաւան համայնքին վերադարձնել յիշեալ տղաներին։ Բայց Պետրովիչն, իրեն յատուկ նկատառումով, հայ ընթերցողին ցոյց չի տալիս բուն՝ արքայական վաւերագիրը¹⁵ եւ միայն հետագայում է, որ լատին ընթերցողի համար ամբողջութեամբ հրատարակում է նրա լատիներէն բնագիրը¹⁶։ Իսկ այդտեղից ի՞նչ է պարզուում մեզ համար։

Նամակն ասում է, որ յունադաւանների՝ Հալիչի, Լուովի եւ կամենիցի առաջնորդ Արսէն Բալաբանի եւ Լուովի արեւելեան ծէսով հայերի պատրիարք Ստեփանոսի (Stepan patriarcha ritus orientalis Armenorum civitatis Leopoliensis) միջև վէճ էր առաջացել «յունական մկրտութիւնից հայկականի դարձուած ինչ-որ տղաների խնդրով» (occasione quorundam puerorum in baptismum Armeniorum ex graeco translatorum), այսինքն՝ իբրեւ հայ վերամկրտուած տղաների խնդրով, խնդիր, որն ընկել էր թագաւորի իրաւարտութեանը, եւ վերջինս Ստեփանոսին գրում էր, թէ այդ տղաներն իրենց հարազատ մօրից խլուելով «մկրտութեամբ ձեր հայկական ծէսի դաւանանքին են դարձուել [եւ] օծուել են ձեր ծէսով» (in fidem ritus vestri armenici transtulissent baptismo [ac] juxta ritum vestrum unxisse)¹⁷։

12 Անդ, էջ 44 եւ 108; PChA p. 97 e 101։

13 "Akta Grodzkie i Ziemskie", t. X, Lwów, 1884, str. 60, № 906.

14 K. Chodynieki, «Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska; Zarys historyczny 1370-1632», Warszawa, 1934, str. 93.

15 Հմմտ. ՊՍՍ էջ 44։

16 PChA p. 97-98.

17 Բնագրի այս մասն ամբողջութեամբ բերենք, որպէս զի ակելի պարզ լինի ընթերցողի համար. «Exponi fecit nobis venerabilis Arsenius Balaban Haliciensis, Leopoliensis, Camenecensisque vla-

Տեսնում ենք, որ այստեղ «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու» խնդիր չկայ, այլ պարզապէս՝ «հայադաւան դարձնելու»։ Եւ, իրօք, ուրիշ ի՞նչ կարող է նշանակել «հայկական ծէսի դաւանանք» արտայայտութիւնը, եթէ ոչ հայադաւանութիւնը, իսկ «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնել» խօսքը գտնուում է այն № 906 լինելէն նկատագրութեան մէջ, որ ժողովածուի կազմող-խմբագրողը նուիրել է արքայական այգ լատիններէն վաւերագրին։ Նշանակում է՝ ժողովածուն կազմողի շարագրած տեղեկութիւնը, որ Պետրովիչը մեզ ներկայացրել էր որպէս պատմական աղբիւր, չի համապատասխանում Սիգիսմունդ Աւգոստոսի նամակի բովանդակութեանը։ Ուստի եւ այստեղ, իրաւամբ, կարելի է ընդհանրապէս հարց դնել, թէ, ճշգրտութեան առումով, արդեօք որքանով են վստահելի այս ժողովածուի լինելէն գրուած ծանօթագրութիւնները։ Իսկ այդ մասին Պետրովիչն ինքն արդէն յայտնել էր իր կարծիքը, երբ մեր նայն Սալմաստեցուն վերաբերող մի ուրիշ՝ 19 դեկտ. 1550 թուակիր թագաւորական վաւերագրի մասին էր խօսում, ասելով, թէ այնտեղ «գաղտնիքով լինողներու խմբագիրը լաւ հասկցած չէ վերոյիշեալ արքայական առանձնաշնորհումին բուն իմաստը»¹⁸ կամ, ինչպէս իր խաւերէն հրատարակութեան մէջ էր կրկնում Պետրովիչը, «կազմողը չի հասկացել խնդրոյ առարկայ արքայական արտօնագրի իմաստը»¹⁹, եւ իր թէ՛ հայերէն, թէ՛ իտալերէն հրատարակութիւններում ամբողջութեամբ բերում էր իսկական վաւերագիրը՝ իր այս կարծիքը հաստատելու համար։ Իսկ ներկայ դէպքում Պետրովիչն ինչպէս է փութկառութեամբ առաջ քաշում կազմողի «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու նպատակով» խօսքը, երբ գիտի, որ դա՛ էլ սխալ է, եւ զլանում է հայ ընթերցողին ներկայացնել բուն վաւերագիրը, որի պատճէնն իր ձեռքի տակ է եւ որը տեսնելի կը դարձնէր այդ սխալը։

Առաջ դնանք մի քայլ եւս։

Պետրովիչը տիրապետում է լատիններէն լեզուին, բայց տուեալ դէպքում ժողովածուի կազմողին չի առարկել, թէ լատիններէն *ritus* բառը նշանակում է ոչ թէ դաւանանք, այլ ծէս։ Ընդհակառակն՝ լուեւոյն հաւանութիւն է տուել, որովհետեւ դա յարմար է «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու» համար։ Սակայն տեսնում ենք, որ Պետրովիչը, բուն վաւերագիրը քննելիս, ուղեցել է *ritus* բառը հասկանալ նրա իսկական՝ ծէս իմաստով եւ *Armeni ritus orientalis* (արեւելեան ծէսով հայեր) անուան տակ հասկանալ լատինագաւառ հայեր, որոնք արեւելեան (հայկական, ազգային) ծէսով եին վարուում, որպէս թէ ի տարբերութիւն այն լատինագաւառ հայերի, որոնք թողել էին ազգայինը եւ վարուում եին արեւմտեան (լատինական) ծէսով։ Իսկ այս ձեւով՝ Լուովի հայերը երկու դէպքում էլ դուրս կը գային որպէս լատինադաւան։ Ինչպէս երեւում է, այսպիսի ելակէտով է, որ Պետրովիչն ուզում է արդարացի ցոյց տալ ժողովածուի կազմողին, որպէսզի Լուովի արեւելեան ծէսով հայերի (իմա՝ լատինադաւանների) պատրիարք Սալմաստեցին կարողանայ հանդէս գալ յաւնադաւան երեխաներին իբր թէ լատինադաւան դարձնող։

Աւելորդ է ասել, որ այսպիսի մօտեցումը քննադատութեան չէր դիմանայ, քանի որ, ինչպէս ի պատմութենէ գիտենք, Լուովի արեւելեան ծէսով հայերը լատին-

dica quod tempore nuper transacto Dominatio Tua, seu officialis Illius in spiritualibus, in civitate Leopoli ensi, certos quosdam pueros duos sexus masculini fidei graecae, in minorennitate existentes, ab illorum legitima matre violenter rapisset ac in fidem ritus vestri armenici transtulissent baptismo [ac] iuxta ritum vestrum unxisent" (Գերարգոյ Արսէն Բալաբանը, որը Հալիչի, Լուովի եւ Կամենիցի առաջնորդն է, մեզ տեղեկագրեց, որ վերջերս Քո Տէրութիւնը, եւ կամ՝ Լուով քաղաքում հոգեւոր գործերի դժով նրա պաշտօնատարը, իրենց հարազատ մօրից բռնի խլել է արական սեռի երկու անչափահաս երեխաների, որոնք յաւնական դաւանանքին են պատկանում, եւ նրանք մկրտութեամբ ձեր հայկական ծէսի դաւանանքին են դարձուել [եւ] օծուել են ձեր ծէսով)։

18. ՊՍՍ էջ 32։

19. PChA p. 96. իսկ ձեռագրի լուսապատճէնը՝ 181։

նադաւան չէին, այլ հայադաւան. այդպէս էր դրութիւնը մինչև 1630-ական թուականները, երբ սկիզբ առան հայերի բռնի կաթողիկոսացման ձեռնարկումները: Իսկ մինչև այդ՝ թէ լինահայ գաղութում պատահում էին լատինադաւանութեան յարած անհաւանք, նրանց ո՛չ հայ անունն էին տալիս, ո՛չ էլ անուանում էին աւելիկան ծեսով եւ կամ աւելիկան ծեսով: Հենց Պետրովիչի կողմից վկայակոչուած լատինական այնպիսի աղբիւրներում, որոնք խօսում են Լուովի հայերի գործերի մասին, դեռևս ժԴ դարի երկրորդ կէտում հայ տակաւ հասկանում էին միայն հայադաւաններին. այդ աղբիւրների ընթերցում փաստերի հիման վրայ Պետրովիչն ինքը, մի այլ առթիւով, գտնում էր, որ «կաթողիկոսի տերմինը դարձել էր լատինի համանիշ. իսկ հայ տերմինն՝ իմաստով նոյն էր դարձել հերձուածով տերմինի հետ», եւ մարդիկ այդ անում էին, ինչպէս եղբայրացնում է նոյն Պետրովիչը. «յաճախ չփոխելով տարբեր ծէսերը տարբեր դաւանանքների հետ»²⁰:

Բայց թաղները Պետրովիչի մօտեցման եղանակների հարցը: Մասնագէտներին յայտնի է, որ լատինական աղբիւրներն *Armeni ritus orientalis* (աւելիկան ծեսով հայեր) կամ պարզապէս *Armeni orientales* (աւելիկան հայեր) անուանումով միշտ հասկանում են հայադաւան հայերին, որոնց ի տարբերութիւն, լատինադաւաններին անուանում են *Armeni uniti* (միացեալ հայեր): Եւ այդպէս էլ ընդհանրացած է եւրոպական պատմագիտութեան մէջ, ինչպէս տեսնում ենք, օրինակ, հետեւեալ աշխատութեան վերնագրում. D. Dan, «Die orientalischen Armenier in der Bukowina», Czernowitz, 1890²¹: Այս գիրքը նուիրուած է Բուկովինայի հայադաւան հայերի ուսումնասիրմանը:

Գուցէ անհրաժեշտ է նաեւ յիշել, որ այսպիսի խնդիրներում Հռոմէական եկեղեցու տեսանկիւնից կայ նաեւ կանոնականութեան հարց: «Կաթողիկոսի հանրագիտարան»-ում, օրինակ, մկրտութեան հարցերին նուիրուած յօդուածը բացայայտօրէն ասում է, որ արեւելեան եկեղեցիների մատակարարած մկրտութիւններն անպայման վաւերական են եւ կրկնելի չեն²²: Նոյն հանրագիտարանի մի ուրիշ յօդուածում, ուր «քրիստոնէական Արեւելք» հասկացութիւնն է պարզաբանուած, ասում է, որ արեւելեան եկեղեցիներից էին Բիւզանդականը եւ նրանից ծագած եկեղեցիները, ի թիւս որոնց՝ սլաւոնականը (ռուսներ, ուկրաինացիներ եւայլն)²³, որոնց բոլորին յունադաւան էին անուանում:

Արդ՝ որքանո՞վ կարելի է հաւատալի համարել, թէ «եռանդուն կաթողիկէ» Սանփանոս Սալմաստեցին, Հռոմէական եկեղեցուն ծառայութիւն մատուցելու համար, ոտնակոխ անէր նրա ունեցած կանոնական կարգերը, այն էլ հենց նոյն եկեղեցու բացարձակ իշխանութեան սահմաններում գտնուող Լիսաբոնում: Եթէ որեւէ մէկը ուզենար կաթողիկ դարձնել այդ աղաներին՝ մկրտութեան հարց արդէն չկար յունադաւանների համար: Մեզ թուում է, որ բաւական է այսքանը:

Այսպիսով՝ անտարակուսելի է, որ Սալմաստեցին, լինելով հայոց կաթողիկոս, փորձ էր կատարել յունադաւան ուկրաինացի երեսաներին հայադաւան հայ դարձնելու եւ ոչ թէ, որպէս լատինական եկեղեցու գործիչ, նրանց կաթողիկ դարձնելու՝ ինչպէս ներկայացնում է Պետրովիչը՝ օգտուելով «Լուովի դատական վճիռների ժողովածու»-ն կազմողի տգիտարար կատարած սխալից:

20 PChA p. 16.

21 Այս գիրքը թարգմանուած է հայերէն. Գեմետրիոս Տան (Դան), «Արեւելեան Հայք Ի Պաշտօնի» (Թարգմ. Հ. Գրիգորիոս Գալմաթեարեան), Վիեննա, 1891:

22 «Enciclopedia Cattolica», vol. II, Città del Vaticano, 1949, p. 1045.

23 Ibidem, vol. IX, 1952, p. 309-310.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍԵՑՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մեր «Դիտողութիւններ» յօդուածի կարեւոր կէտերից մէկն էր Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան թուականի հարցը:

Սալմաստեցու մահուան թուականը որոշելու հարցում, ինչպէս տեսել էինք, կարեւոր նշանակութիւն ունէին Առաքել Դաւրիթեցու հաղորդած տուեալները, որոնց համաձայն Սալմաստեցին դեռ կենդանի էր 1557 թուականին: Դաւրիթեցու տուեալների արժանահաւատութիւնը Սալմաստեցու շրջանի կաթողիկոսների ժամանակագրական հարցերում՝ վեր է ամէն կասկածից, որովհետեւ դրանք հիմնուած են ձեռագրերի յիշատակարանների վրայ: Նա իր «Պատմութեան» մէջ յիշատակուած այս կամ այն դէպքի թուականները նշելիս՝ կարող է, իր ձեռքի տակ եղած աղբիւրների վրայ յենուելով, սխալուել: Բայց այստեղ՝ խնդիրն այլ է: Ձեռագրերի յիշատակարանների վրայ յենուելիս՝ նա չէր կարող սխալուել, որովհետեւ յիշատակարաններում գտած տուեալներով նա ոչ թէ կաթողիկոսների իշխանութեան սկիզբն ու վերջն է նշում, այլ միայն յիշատակման թուականները:

Արեւիկոսը, որը շատ մօտիկ յարաբերութիւնների մէջ էր եղել Հռոմում Սալմաստեցու հետ, գրում է, որ նա 1550 թուականին մեկնելով այնտեղից, «զնաց կարուս Ե կայսեր մօտ» Լեհաստանի եւ Մոսկովիայի վրայով հայրենիք վերադառնալու համար²⁴: Բայց Արեւիկոսը տեղեկութիւն չունի, թէ ինչպիսի՝ ընթացք ունեցաւ այդ ուղեւորութիւնը: Արեւիկոսի վկայութեանը հետեւելով՝ Հ. Մ. Չամչեանը կրկնում է, որ 1550 թուականին Սալմաստեցին Հռոմից անցաւ Գերմանիա՝ կարօլս Ե կայսրին այցելելու, եւ նրա ուղեւորութիւնը հասցնում է մինչեւ հայրենիք. «Եւ ապա անցեալ ընդ Լեհաստան եւ ընդ Մոսկովստան՝ եկն եհաս ի յաջորդ ամի յաշխարհն Հայոց», այսինքն 1551 թուականին²⁵:

Ըստ երեւոյթին Չամչեանը 1553 թուակիր մի յիշատակարանի վրայ է յենում իր այս լրացումը կատարելու համար, եթէ երբեք ուրիշ աղբիւր չունի: Սալմաստեցու մասին նա գրում է, թէ «Իբրեւ եմուտ յԷմիածին, ընկալաւ զնա փառօք Միքայէլ կաթողիկոս [Սերաստացի], եւ ետ նմա զառաջին պատիւ նորին եւ զնախագահութիւն. ուստի եւ ի յիշատակարանի միում գրեալ ի նոյն աւուրս ի թուին Հայոց ՌԲ, այն է յամի տեառն 1553, նա ինքն Ստեփաննոս յիշի իբրեւ կաթողիկոս Հայոց»²⁶:

Այստեղ մեր խնդիրն այն չէ, թէ Ստեփանոս Սալմաստեցին էլմիածին վերադարձել էր կամ ոչ, այլ այն, թէ նա, ըստ մի յիշատակարանի, 1553 թուականին կենդանի էր եւ յիշատակուում էր որպէս հայոց կաթողիկոս: Իբրեւ այդպիսին՝ նա յիշատակուում է նաեւ Դաւրիթեցու առաջ քերած ձեռագրական տուեալներով՝ մինչեւ 1557 թուականը, ինչպէս տեսանք արդէն: Մենք դեռ ունենք նաեւ Յովհաննիսուկ Մշեցու վկայութիւնն այն մասին, որ Սալմաստեցին 1555 թուականին կենդանի էր եւ Լուովում առաջնորդ էր կարգել Գրիգոր Վարազեցուն: Այս բոլորը ժխտուած են համարուում Պետրովիչի կողմից, թէեւ ժխտման փաստարկումները մեզ չեն համոզում: Այնուամենայնիւ, եթէ նոյնիսկ մի կողմ դնենք այս բոլորը՝ որպէս արտակայացնել, մենք ունենք ներքին տուեալներ, որոնք Սալմաստեցու կենդանի լինելու ապացոյցն են տալիս 1550-ական թուականների ամբողջ ընթացքում եւ նոյնիսկ 60-ական թուականներին:

Հ. Մ. Բժշկեանը, որ 1830 թուականին հրատարակել է Լեհաստանի հայկական

24 S. - E. Assemanus, p. 60.

25 Հ. Մ. Չամչեան, էջ 518:

26 Անդ, էջ 518 - 519:

Նախ ասենք, որ Բժշկականի եւ Մինաստվիչի գրածները ոչ թէ վկայութիւններ են, ինչպէս համարում է Պետրովիչը, այլ աղբիւրներ, որոնք մեզ հաղորդում են Սալմաստեցու ձեռքով գրուած կտակի պարունակութիւնը. ուրեմն՝ վկայութիւնը Սալմաստեցու գրչից է։ Երկրորդ՝ նկատենք, որ այստեղ անտեղի է խօսել անճշտութիւնների մասին։ Ստեփանոս Սալմաստեցու կտակը, ըստ երկու աղբիւրների, պարզապէս ասում է, որ պապը նրան ուղարկել է Ֆերդինանդ կոյսեր մօս, առանց տակուս, թէ ո՛ր պապն էր ուղարկողը եւ ո՛ր թուականին։ Այսքան փոքր եւ այսքան պարզ տեղեկութեան մէջ աւելորդ կը լինէր որոնել պատմական անճշտութիւններ։ Բայց Պետրովիչը իր հաշիւներով ինքն է ստեղծում անճշտութիւնները։ Ելակէտ ընդունելով Արեւիխոսի այն վկայութիւնը, թէ Սալմաստեցին 1550 թուականին Յուլիոս Գ-ի յանձնարարագրով Հռոմից մեկնել էր՝ Գերմանիայի կայսր Կարոլոս Ե-ի մօտ գնալու համար³¹, Պետրովիչը քնականօրէն հետեւեցնում է, որ նա, Սալմաստեցին, այդ թուականին Գերմանիայի կայսերական զահօի վրայ պիտի գտած լինէր Կարոլոս Ե-ին (1519-1558 թթ.)³² եւ ոչ թէ նրա կրտսեր եղբայր Ֆերդինանդ Ա-ին, որն այդ ժամանակ ոչ թէ Գերմանիայի կայսր էր, այլ Բոհեմիայի թագաւոր (1527-1558 թթ.), եւ հետագայում է միայն, որ Կարոլոս Ե-ին յաջորդեց որպէս կայսր (1558-1564 թթ.)³³, Պետրովիչի հենց յիշեալ ելակէտն է, որ նրան մղել է կտակի տեղեկութեան մէջ

33 Ibidem, vol. IX, New York, 1929, p. 165-166.

տեսնելու հակասութիւնն եւ այն վերացնելու համար ենթադրութիւն անելու, թէ Սալմաստեցին 1550 թուականին պիտի միաժամանակ այցելած լինի Կարուսու Ե կայսրին եւ Ֆերդինանդ թագաւորին:

Բայց Պետրովիչը չի նկատում, որ իր ստեղծած հակասութիւնն ամենեւին էլ չի լուծուում իր առած մեկնարանութիւններով, որովհետեւ կտակը Ֆերդինանդին տալիս է ոչ թէ րազաւոր, այլ կայսր տիտղոսը: Եթէ Սալմաստեցին 1550 թուականին գնացած լինէր միաժամանակ թէ՛ Գերմանիայի կայսեր մօտ եւ թէ՛ Բոհեմիայի թագաւորի, կտակում ինչո՞ւ լռութեան պիտի մօտենէր Կարուսու Ե կայսեր անունը եւ յիշատակէր միայն նրան ենթակայ Ֆերդինանդ թագաւորի անունը, այն էլ նրան, Ֆերդինանդին, չպատկանող կայսր տիտղոսով: Այս փաստերն ասում են, որ Սալմաստեցու կտակի ներքին արժէքի գնահատման մէջ նախ Պետրովիչի ելակէտն է սխալ եւ ապա՝ այդ ելակէտի հետեւանքով առաջացած հակասութիւնը վերացնելու համար նրա առած բացատրութիւնը, որը չի պարզաբանում եւ ոչ մի բան:

Ուրեմն, ըստ Սալմաստեցու կտակի, նա պապի կողմից ուղարկուել էր Ֆերդինանդ Ա կայսր փոխ անշուշտ 1558 թուականին կամ յաջորդ տարիներին, երբ կայսերական գահի վրայ էր Ֆերդինանդ Ա-ը: Այս հետեւութիւնն ամենեւին չի հակասում Արեւմտեան այն վկայութեանը, թէ Սալմաստեցին 1550 թուականին Յուլիոս Գ-ից յանձնարարագիր էր ստացել Կարուսու Ե-ին ներկայանալու համար³⁴, որովհետեւ տարբեր դէպք է Արեւմտեան յիշատակածը եւ տարբեր դէպք՝ կտակում յիշատակուողը, վերջինս՝ ըստ Մինստովիչի եւ Բժշկեանի աղբիւրների: Արեւմտեան յիշատակած թուականին, 1550-ին, Սալմաստեցու գնացած լինելը Կարուսու մօտ՝ մենք տարակուսական ենք համարում այն պատճառով, որ այդ շրջանում կայսրութեան քաղաքական դրութիւնն ալեկոծ վիճակում էր՝ բուն Գերմանիայում Լուծերական շարժման դէմ մղուող պատերազմներով, որոնք լուրջ մտահոգութեան մէջ պահեցին Կարուսու Ե-ին՝ մինչեւ Աուգսբուրգի հաշտութիւնը 1555 թ., իսկ Սպանիայում՝ տեղական ազնուականութեան հետ Կարուսու Ե-ի ունեցած մեծ զոհարարութիւններով: Այդպիսի պայմաններում, ինչպէս երեւում է, 1550 թուականին ծրագրուած այդ ուղեւորութիւնն առկախ էր մնացած եղել մինչեւ Ֆերդինանդ Ա կայսեր (1558–1564 թթ.) օրերը: Իսկ թէ այս վերջին ժամանակաշրջանում կոնկրետ ո՞ր թուականին է այցելել Սալմաստեցին Ֆերդինանդ Ա-ին՝ յայտնի չէ: Սակայն այս ուղարկմանը պարզ եւ անտարակուսելի է միայն մի բան՝ այն, թէ Սալմաստեցին գեռ կենդանի էր առնուազն 1558 թուականին, որ է Ֆերդինանդ Ա կայսեր ընտրութեան տարին:

Ստեփանոս Սալմաստեցին, ըստ իր կտակի, չորս ամիս մնացել է Ֆերդինանդ Ա-ի արքունիքում: Այս ժամանակամիջոցի նկատելի երկարութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա բանակցութիւնների մէջ էր կայսեր հետ. բայց թէ ի՞նչ ընթացք են ունեցել այդ բանակցութիւնները եւ ինչո՞վ են աւարտուել՝ յայտնի չէ: Հ. Ն. Ակինեանը, որը Վիեննայի պետական դիւանում նիւթեր չէր գտել 1550 թուականին Կարուսու Ե-ի հետ Սալմաստեցու տեսակցութիւն ունեցած լինելու վերաբերեալ (սկիզբնայի պետական դիւանը որ եւ իցէ յիշատակարան չէ պահպանած այս մասին, որչափ քննութիւնքս համոզեցին զիստ)³⁵, հաւանաբար որեւէ արդիւնքի կը հասնէր, եթէ իր որոնումները յատկացրած լինէր Ֆերդինանդ Ա-ի իշխանութեան շրջանին:

Այնուհետեւ 1560-ական թուականներին դարձեալ յիշատակութիւն կայ Ստեփանոս Սալմաստեցու մասին եւ այս անգամ տեղեկութիւնը վերաբերում է նրա մահուանը: Տեղեկութեան աղբիւրը Յիսուսեան հեղինակ Բ. Հերքեստն է, որը ժամանակակից է դէպքին: Հերքեստը, Լուովի հայերի հետ իր ունեցած չփոխները նկարագրելիս, 1566 թուականին գրում է, որ այնտեղ Սիմոն երէցը նրան ասել էր, թէ

34 ՊՍՍ էջ 20–21 եւ 26–27: PChA p. 93 e 180.

35 Հ. Ն. Ակինեան, «Ազատութեան շարժումը ԺԵ–ԺԶ դարերուն Հայոց մէջ», Հանդէս Ամսորեայ, 1917/18, էջ 147:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎՐԴ. ԽԱՐԵՐԴՅԻ

(1580 ? - 1641 ?)

Ծնած է Խարբերդի եղեգի գիւղը Ժ. Դարու վերջին քառորդին մօտաւորապէս։ Որդին էր Կիրակոս քաջանայի և Հռիփ-օթմէի։ Աշակերտած է Շէնքուշցի Մարտիրոս վարդապետի, որմէ գաւազանի իշխանութիւն ստացած է 1618ին։

Կը թուի թէ իր սիրական ասպարէզը եղած է քարոզչութիւնը, յատկապէս նիւթ ունենալով Եսայի Մարգարէի գիրքը, որուն վրայ դասախօսած և քարոզած է երկար տարիներ, ինչպէս կը տեղեկացնէ Մաղապատի մասին գրած ոտանավորին առաջին տուններով։

Ան Կ. Պոլիս գացած է 1628ին, ըստ վկայութեան Յակոբ գրչի. «Ի թվականութեանս հայկազեան տուժարիս Ռէէ . . . ոմն յերկրէն Հարբերդու, անուանեալ Արիստակէս վարդապետ, ուսեալ և հմուտ եղեալ Հին և Նոր Կտակարանաց, իջեալ ի կոստանդնուպոլիս, վասն բանի Սր. Ա-

ւետարանին, զի քարոզեացէ յունկն հաւատացելոց» - Յիշատակարանք Ժէ. Դարի, Բ. Հատոր, էջ 288, թիւ 437։

Կ. Պոլսոյ մէջ իր կատարած դործերէն գովեստով յիշուած է Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին նորոգման առթիւ իր բերած քարոյական մեծ օժանդակութիւնը։ Ահաւասիկ հակիրճ վկայութիւն մը։ Արիստակէս Վրդ. Խարբերդցի «բազում աշխատանս կրեաց թուին Հայոց Ռէէին, վերստին նորոգելով և զարդարելով զՊալաթու դրան Սր. Հրեշտակապետ եկեղեցին, դաս և քարոզ տանելով, և զժողովուրդն յորդարմամբ ժողովք անելով, հազիւ ազատեաց զեկեղեցին ի պարտուցն» - Յաւանք Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Թ. Հատոր, էջ 141։ Զեռ. Ս. Բ. Թիւ 2944։ Այդ մասին ընդարձակօրէն գրած է Գրիգոր Դարանազեցիին իր Ժամանակագրութեան մէջ (էջ 187 - 189)։

Արիստակէս Վրդ. ջանք տարած է նաև գիրքեր ստանալու, ինչպէս կը տեղեկանանք իր կամ ուրիշներու կողմէ գրուած հետեւեալ յիշատակարաններէն։

Երբ, մի քանի տարի առաջ, Հռոմ էր գնացել իր հպիսկոպոսի հետ, որը հիմա՞ Լուովում է թաղուած, վերջինս այնտեղ Ս. Պատարագ էր մատուցել հայկական ծէսով³⁶։ Հերբեստի այս վկայութիւնը յիշատակում է նաև Պետրովիչը՝ մի ուրիշ կապակցութեամբ եւ իրաւամբ դանում, որ ակնարկուած հպիսկոպոսը հենց Սալմաստեցին է³⁷, բայց հաշուի չի առնում, որ «մի քանի տարի» տանելով կարելի է հասկանալ 2-3 տարի, կամ՝ 3-4 տարի, կամ էլ շատ-շատ՝ 5-6 տարի, բայց ոչ 16 տարի, ինչպէս լռելեայն համարում է ինքը՝ Պետրովիչը, որպէսզի կարողանայ տանել-կապել 1550 թուականի հետ։ Եւ սրանով մենք ժամանակակից Հերբեստի վկայութեամբ տեղեկութիւն ենք ստանում այն մասին, որ Սալմաստեցին մահացել է 1560-ական թուականների սկզբի տարիներին եւ թաղուել է Լուովում։ Բացի այդ՝ Հերբեստի «մի քանի տարի առաջ» խօսքը միաժամանակ վկայութիւնն է այն ուղիւորութեան, որ Սալմաստեցին պիտի կատարած լինէր Լուովից դէպի Հռոմ, որպէսզի պապից յանձնարարագիր ստանար՝ Ֆերդինանդ կայսրին ներկայանալու համար։

Այժմ վերադառնալով, որ, ժամանակին, որոշ աղբիւրներում Սալմաստեցու մահուան որպէս տարեթիւ ցոյց տրուած 1551 եւ 1552 թուականների մասին խօսելիս, գրել էինք. «Մի շարք փաստեր մեզ ասում են, թէ յիշեալ քուականներին Սահփանոս Սալմաստեցին չէր մահացել Լուովում եւ չէր թաղուել այնտեղ»³⁸։ Այդ հին հաւատամանն են վերաբերում վերելում մեր ներկայացրած փաստերն ու փաստարկները։

(Մնացեալը յաջորդիւ)

Թ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ

36 B. Herbest, «Wypisanie drogi», MLUR, vol. 5, str. 4-8.

37 PChA p. 148.

38 Էջմիածին, 1956, № 11-12, էջ 76։